

LITERATURA, POLÍTICA I HISTÒRIA:
UNES CONFLUÈNCIES (INDESTRIBLES?)
AL LLARG DEL SEGLE XIX

PERE GABRIEL

Universitat Autònoma de Barcelona

En soc conscient: el títol de la meva intervenció no respon exactament al tema plantejat pels coordinadors d'aquesta publicació, que ara no em cal reiterar.¹ És usual que els historiadors, o almenys alguns, entre els quals sens dubte em compto, ens apropem a la literatura en tant que font històrica, i és clar que ens és ben útil tenir en compte les seves descripcions i caracteritzacions per tal d'il·lustrar o ampliar les perspectives d'alguna anàlisi concreta feta sobre un lloc o una època determinades. Vull dir, ja d'entrada, que aquest recurs no hauria d'entendre's només com una simple il·lustració o un exemple per a reforçar una tesi interpretativa. Crec fermament que la qüestió és més àmplia i complexa, perquè l'apropament a la literatura ens pot ajudar a navegar millor pel sempre difícil i procel·lós oceà de la vida quotidiana o del paper de la psicologia i les emocions, i per tant superar les consideracions documentals més elementals o factuais i fredes, i en especial allò que es considera l'alta política. Aquest hauria de ser, com dic, el nostre principal objectiu. I, en qualsevol cas, no hauríem de caure en el parany de pensar que la literatura i les citacions literàries únicament poden interessar l'historiador com a font, com si es tractés d'una simple i concreta informació documental d'arxiu.

1. En demano, per tant, disculpes. Certament, alguna cosa en diré a l'entorn de la proposta feta, és a dir, «Sobre la literatura com a font per a l'estudi de la història catalana contemporània». He de dir que em sembla molt general i que es pot interpretar de múltiples maneres. En bona part, crec, es tracta d'una qüestió teòrica (o almenys metodològica) i he de confessar que no m'hi he vist amb cor. La meua correcció voldria ser una manifestació diguem-ne de realisme i de consciència sobre les meves moltes ignoràncies, així com el reconeixement que no he treballat suficientment el tema per tal d'abordar-ne ara una panoràmica general i multisecular.

M'he plantejat una intervenció en tres parts. En la primera, sols pretenc fer unes poques consideracions generals centrades, sobretot, en tota una llarga etapa inicial, en què les fronteres entre les diverses disciplines, i molt en especial, entre la literatura, la història i també la reflexió social i política foren clarament imprecises (fet que no vol dir que, més endavant, posem a finals del segle XIX i primeres dècades del XX, la interrelació i les confluències no continuessin essent abundants). En una segona part, entraré més directament en la pregunta llançada (que ens interpel·la), és a dir, en quin sentit la literatura pot ser una font per a l'estudi de la història catalana contemporània? Potser seria més exacte parlar no ja de la història en general sinó de la història social, ja que els textos concrets que penso dur aquí seran les novel·les del reusenc Francesc Gras i Elias (1850-1912), *La vara de la justícia* (1884) i *Consuelo. El àngel de virtut. Novela* (1888-1889). Per acabar, m'ha semblat obligat, en una tercera part, introduir algunes caracteritzacions d'una temàtica a la qual he dedicat força treballs i reflexions, la de la literatura i la militància democràtica i republicana federal del XIX.

I

En moure'm en un període relativament més concret i reformular el que se'm demanava, espero poder plantejar, tot esmentant alguns exemples significatius, la interrelació indescindible entre l'escriptura literària, la històrica i la política. Això sí, hem de tenir ben en compte que, a partir dels anys trenta del segle XIX, s'autoalimentaren, a una banda, l'esclat i la difusió del pensament (la cultura?) progressista, liberal i democràtica, i, a l'altra, el pensament catòlic belligerantment antiliberal més tradicional.

En aquest context, i per a parlar sols de Catalunya, fou sens dubte una època en què es multiplicaren (com acabo de dir, a banda i banda) les provatures i el pes públic i social dels escriptors i en general de la gent de lletra. Cal constatar la codificació i d'alguna manera també una nova gremialització de les professions dites liberals: des dels mestres d'obres —aviat arquitectes—, els enginyers i urbanistes, els metges i, òbviament, els advocats, fins a la renovada alta administració de

les empreses i les diverses institucions de l'estat liberal. La codificació, especialització i qualificació també fou un fenomen que afectà alhora l'escriptura dita llavors «pública», així com la pràctica del teatre, la novel·la o la poesia, per no parlar de les arts plàstiques i, en especial, el dibuix i la il·lustració, abocada al naixent i cada cop més potent món de la premsa i en general l'edició.

Per arrodonir la imatge d'aquella època inicial, entre els anys trenta i els vuitanta del segle XIX, he d'introduir dues consideracions més. Per un costat, certament, molts dels nous professionals liberals formaven part de les classes benestants, relacionades amb la gran propietat territorial urbana i també l'agrària. Ara bé, el nou i més significatiu fou que també hi accediren, cada cop amb major importància, joves de procedència menestral, així com molts artesans i obrers d'ofici, fet que n'amplià molt, sens dubte, el ventall social. La segona consideració que cal tenir en compte és que l'escriptura i el publicisme, també l'obra més teòrica tècnica, o l'assaig, la proposta política i la reflexió social, ho ompliren —per dir-ho així— tot. Arribaren i foren practicats en tots els espais. En gran mesura cap sector ni cap especialització tècnica o disciplinar, ni la més directament política, deixà d'incidir en tots aquells camps. Que se m'entengui bé: no nego òbviament que l'especialització i la professionalització existissin (justament eren naixents en aquells quaranta/cinquanta anys mal comptats en els quals m'estic movent). El que pretenc argumentar és, si es vol de forma massa rotunda, que l'escriptura literària (des del teatre a la poesia o la narració i la novel·la), la música i l'art, la pintura i el dibuix, així com el publicisme periodístic i la reflexió ideològica i política, foren en major o menor grau practicats per tots els intel·lectuals, joves o no tan, i per tot un ampli ventall de la gent de lletra, abocada en aquells anys a la professionalització en un context de mercat liberal. És a dir, és difícil trobar algun personatge o autor que no fes almenys provatures i escriptures literàries, històriques o polítiques. És, en aquest sentit, que penso argumentar les confluències (indestriables?), com he anotat en el meu títol. Potser dit d'una manera més simple i agosarada: l'escriptura històrica i la literària, també la política, s'incorporaren a la contemporaneïtat del segle XIX conjuntament i fins practicada per les mateixes persones.

No costa gaire trobar exemples ben concrets del que estic dient, si intentem qualsevol llistat de la nòmina dels intel·lectuals compromesos a l'època, forçosament extensa. Esmentem, d'entrada, noms ben coneguts com el polític Tomàs Bertran i Soler (1791-1859); el militar i periodista Josep Andreu i Fontcuberta (1800-1850);² el comerciant i novel·lista d'èxit Wenceslao Ayguals de Izco (1801-1875); l'agent fiscal de l'Audiència de Barcelona i alhora professor i historiador Joan Cortada i Sala (1805-1868); el metge i polític Pere Mata i Fontanet (1811-1877); el polític i gran propulsor del republicanisme i el socialisme Abdó Terrades i Poli (1812-1856), fill d'un manescal i comerciant de grans de Figueres; el metge, poeta i assagista polític Antoni Ribot i Fontseré (1813-1871); l'historiador i assagista economista Lluís Cutxet i Font (1815-1892, que havia estudiat inicialment medicina); o, per no fer la llista massa llarga, l'enginyer Narcís Monturiol (1819-1885), fill d'un boter i ell mateix pintor i impressor. Pràcticament tots foren alhora escriptors, s'implicaren en la fundació de diverses revistes i periòdics, col·laboraren a vegades assíduament en la premsa diària, ostentaren càrrecs polítics, publicaren novel·les i obres de teatre que sovint estrenaren, també poesia, i no menys important, generaren una extensa literatura històrica, sense menystenir la narració de la contemporaneïtat, que, per més que sovint s'oblidi, també existí. No cal dir que els podem trobar darrere de l'associacionisme literari i històric del moment, en tant que iniciadors o membres actius de les diverses societats aparegudes ja el primer terç del segle. Tot plegat al costat d'una implicació política liberal i fins revolucionària i republicana continuada i destacada.³

2. Com és ben conegut, la biografia de Josep Andreu ha estat molt confusa. En tot cas, una de les darreres aportacions, ben documentada, és la d'Albert Ghanime dins el *Diccionario Biográfico de la Real Academia de la Historia*, que manté oberta digitalment aquesta entitat.

3. Amb les seves particularitats, moltes de les consideracions generals que aquí incloc em semblen vàlides i compartides pel pensament i les apostes més lligades al conservadorisme i fins al tradicionalisme, però la meua intervenció i el meu text se centren en l'ambient i la pràctica cultural liberal i democràtica, en una etapa romàntica en la qual àdhuc alguns dels grans conformadors del posterior conservadorisme compartiren afirmacions i crítiques a l'Antic Règim i a l'absolutisme.

No voldria ser reiteratiu. Aquesta caracterització general que acabo de fer es manté al llarg del segle, almenys fins als anys del Sexenni i els primers anys vuitanta, lògicament, amb una creixent especialització professional en el cas dels personatges dedicats a les lletres i l'escriptura. Esmentem, també ara, únicament alguns noms, procurant obviar al màxim els molts detalls que es podrien fer notar. En una segona onada, podríem recordar els casos molt coneguts i importants de Josep Anselm Clavé (1824-1874), Víctor Balaguer (1824-1901) i Francesc Pi i Margall (1824-1901), així com de Francesc Sunyer i Capdevila (1826-1898), Robert Robert (1827-1873), Antoni Altadill (1828-1880) o Joan Tutau i Vergés (1829-1893). Com és sabut, Francesc Sunyer i Capdevila fou, a part de polític, un metge reconegut, amb una obra cabdal sobre la tisi de 1872. Pel seu costat, Tutau provenia d'una família figuerenca de petits comerciants de quincalleria, que formà part del nucli de Terrades ja als anys quaranta; Robert Robert, també de família modesta, fou inicialment un obrer joier; finalment, el tortosí Antoni Altadill havia estudiat dret a Barcelona.

Com que no es tracta de resseguir tota la nòmina d'escriptors i gent de lletra del segle XIX, duré aquí per acabar alguns noms més, personatges nascuts entre 1830 i 1849, els quals lògicament mantingueren un protagonisme important als anys setanta a Barcelona. En aquest cas, per més que intenti ser sols una mostra, la relació ha de ser inevitablement àmplia: el tipògraf de família vilanovina Ceferí Tresserra (1830-1880); el periodista i també dramaturg Manuel Lasarte (1830-1901); l'advocat i dramaturg Josep Maria Arnau i Pascual (1831-1913); l'escriptor i professor de geografia històrica a la Universitat de Barcelona Gaietà Vidal i Valenciano (1834-1893), conservador; el dramaturg d'èxit Anton Ferrer i Codina (1837-1905); el dramaturg Eduard Vidal i Valenciano (1838-1899); el reusenc, periodista i també historiador local Josep Güell i Mercadé (1839-1905); l'advocat, periodista i escriptor Eusebi Pascual i Cases (1837-1883); el polític i escriptor vallenc Josep Tomàs i Salvany (1839-1905); el seminarista i aviat periodista Lluís Carreras i Lastortras (1840-1888); el dibuixant i il·lustrador Tomàs Padró (1840-1877), especialment atent a la pintura històrica; l'historiador Salvador Sanpere i Miquel (1840-1915); els advocats Valentí Almirall (1841-1904) i Conrad Roure

(1841-1928); el folklorista Cels Gomis (1841-1915); el dibuixant i pintor Josep Lluís Pellicer (1842-1901); el filantrop i dramaturg Rossend Arús i Arderiu (1844-1891); l'advocat, poeta i literat Joan Tomàs i Salvany (1844-1911); els advocats i alhora periodistes Antoni Feliu i Codina (1846-1917) i Eusebi Corominas i Cornell (1847-1828); el polifacètic assagista, antropòleg i literat Pompeu Gener (1848-1920), fill d'un farmacèutic; o el periodista i també autor teatral Josep Roca i Roca (1848-1924), etcètera.

És veritat que no a tots aquests noms se'ls pot qualificar estrictament parlant de «literats». Ara bé, fins i tot en aquests casos, molt pocs deixaren de publicar algunes obres literàries i molts sovint presentaren textos literaris als diversos certàmens de l'època. Sols per parlar dels escriptors i professionals aparentment més allunyats de l'esforç literari: el polític i assagista, també historiador, Valentí Almirall, al marge de la seva estreta relació amb diversos nuclis i tertúlies literàries, publicà almenys dues novel·les polítiques (que signà «A. Z.», *Una autoridad modelo. Historia de un gobernador de orden* i *El alma del diablo*, ambdues publicades el 1878); també el periodista Eusebi Corominas publicà un recopilatori, *Any enrere: llibre de contes* (1922), a part d'haver presidit la secció de literatura de l'Ateneu Barcelonès; o, en fi, en el cas de Cels Gomis, és difícil negar la relació molt directa amb la pràctica literària i la història dels seus treballs sobre el folklore i les edicions de múltiples llegendes.

En aquells moments, la història simbòlica i mítica prengué una renovada importància i estigué en la base de la formulació del catalanisme.⁴ Vull emfatitzar el fet que no fou, ni molt menys, *stricto sensu*, cosa dels *historiadors*. En tot cas, si no hi havia una dedicació rigorosa al document comprovat, es tractava de textos que usaven i cercaven i rellegien documents i obres anteriors, narracions i cròniques (per tal

4. Com es pot comprovar, he optat per mantenir el to oral de la trobada, donat que el seu format, abocat al debat, amb una voluntat de contrastar algunes reflexions generals, semblava imposar. Per tant, he limitat al màxim les referències bibliogràfiques concretes. Tanmateix, no vull deixar d'esmentar la utilitat de la *Història de la historiografia catalana* (2004), coordinada per Albert Balcells, així com les rellevants aportacions d'autores i autors com ara Eva Serra, Ramon Grau, Antoni Simon, Javier Anton Pelayo, etcètera, o el mateix Magí Sunyer, el meu interlocutor en aquest debat.

de codificar una història pròpia). En feien una lectura òbviament simbòlica, que pretenia incidir directament en la configuració política de la societat i en la mateixa concepció de la literatura. No es tracta sols dels grans exemples, que són ben coneguts i foren ben influents. Possiblement per cas, alguns dels ja esmentats, com ara Joan Cortada (1805-1868), Lluís Cutxet (1815-1892), Víctor Balaguer (1824-1901), Salvador Sanpere i Miquel (1840-1915), etcètera, per parlar ara sols dels que les enciclopèdies no dubten a considerar-los també historiadors —i dic també.

Paga la pena no oblidar que, al llarg del temps, amb característiques i formes canviants, l'historiador ha construït relats que han pretès justificar no ja el poder sinó una molt determinada identitat col·lectiva. Sens dubte, i com és ben conegut, una de les cares del romanticisme fou aquesta i la història romàntica en les seves dues grans vessants —la de la identificació i caracterització de l'esperit del poble i la de la construcció d'una cultura liberal— no dubtà a usar i incidir en l'elaboració de referents mítics i simbòlics. La història romàntica catalana també, malgrat que inevitablement li fos difícil l'aposta decidida per una nacionalització estatal pròpia i independent, com sí podien i de forma conscient estaven fent, els grans estats europeus.

A part que els Cortada, Cutxet, Balaguer, Sanpere i altres foren, certament, historiadors, però no tan sols. Allò que no hauríem de fer és situar-nos, potser perquè és més còmode, dins els límits d'uns molt determinats cànons i taxonomies rígids. Cal fixar-se en molts altres noms i no pensar que la major part dels escriptors i la literatura popular sols foren clients o lectors i difusors del que els historiadors, inevitablement polifacètics, feren. Molts escriptors literats, assagistes, etcètera, feren també història. I no cal recórrer sols a Pau Pífferrer (1818-1848) o a Pi i Margall (1824-1901).

Demano que no se m'interpreti malament: en cap cas penso que no va existir al llarg del XIX una progressiva i decisiva professionalització i una determinada elaboració de models i formulacions pròpies dels literats i la literatura. El mateix fenomen es produí de forma paral·lela en el cas dels historiadors. Certament, en aquest sentit, es consolidarien les acadèmies i les reflexions metodològiques més pròpies i diferenciades. Però l'origen en força casos comú no crec que provo-

qués ruptures irreversibles i en alguns sentits prosseguí al llarg del temps. És possible que, segons el model de referència que triem, la bona literatura i la bona història assolissin una dinàmica i una autonomia considerables, especialment quan arribem a finals del segle i en les primeres dècades del xx, però no hem d'oblidar que les acadèmies i els cànons per definició tendeixen a segregar i a consolidar la distància més que no la confluència. Això sí, no costa gaire d'adonar-se que la política (la contaminació política, segons alguns) en el fons continuà molt viva.

En tot cas, sense negar les evidències i les diferències de dedicació i importància dels diversos noms de l'època aquí considerats, cal que tinguem en compte molts altres personatges, que les acadèmies i els cànons del segle xx tendiren a menystenir. Ja he esmentat que em centro sobretot en l'espai de la cultura liberal progressista i democràtica, també en el món republicà i fins socialista, però que no fora difícil trobar situacions paral·leles dins el pensament i els espais catòlics i antiliberals i integristes. Ara bé, no estic pas argumentant que tota la literatura del xix a Catalunya tingués una filiació directament política i militant. Em moc en una direcció contrària. L'únic que dic és que les militàncies polítiques intervingueren i usaren una literatura de voluntat popular. Això, en un context en què el paper dels homes (i alguna dona) de lletra i professionals fou molt destacat dins els quadres i les direccions dels diversos moviments i partits.

Fins aquí una primera part ben fragmentària. Ara arriba el moment d'entrar en dos exemples concrets.

II

En aquest segon apartat, simplement pretenc assenyalar quins són els meus objectius quan, en tant que historiador, goso usar la literatura. Ja he dit que no em sento còmode dins els múltiples debats teòrics i de metodologia a l'entorn de la vella qüestió de l'ús de la literatura com a font de la història social i política contemporània. És per això que simplement duré aquí un exemple concret, que vaig treballar fa un temps: el de l'obra de Francesc Gras i Elias. Què és el que hi puc

trobar en aquesta literatura? D'entrada, i no em sembla en absolut secundari, caracteritzacions i intuïcions sobre la realitat més quotidiana i propera, cultural i de formes de vida i els comportaments dels diversos grups socials en un lloc i moment històric. Més enllà de les convencions i els models literaris, moltes obres recullen aspectes i trossos vius de la societat que l'autor no vol, o simplement no pot, ignorar. Hi ha, insisteixo, en el meu cas, un objectiu molt més particular i que usualment no es té en compte. Em sembla que certa literatura del segle XIX i bona part del XX és un bon instrument per a apropar-nos i conèixer millor el que pensaven les militàncies ideològiques i polítiques, de dreta o esquerra. En definitiva, per a comprendre més adequadament les diverses grans cultures polítiques de la nostra història contemporània, tant les de referència liberal i progressista, democràtica, si és el cas, com les d'apellació tradicionalista, absolutista o conservadora. Sovint determinades novel·les, obres de teatre o romanços i poesies combatives traspuen valors morals, conceptes i comentaris que *posen ordre* a l'hora d'analitzar la societat i els seus conflictes. Poden ajudar-nos, per tant, a completar i revisar —tornar a mirar amb uns nous ulls— les versions més sistemàtiques i abstractes, més codificades i per travades més rígides, dels programes i manifestos dels partits o les grans obres teòriques i doctrinals.

Personalment, he treballat en aquesta direcció en el cas de la literatura de voluntat popular i liberal (GABRIEL 2008, 2009 i 2010). És oportú aquí recordar com ja he esmentat que, en l'origen del pensament i la militància més activa liberal i democràtica, en les dècades centrals del segle XIX, s'hi troben un gran nombre de periodistes, aspirants a escriptors, artistes i músics, homes i joves de la cultura. El fenomen continuarà i el protagonisme del publicisme i els publicistes —molts cops amb derivacions i pràctiques literàries— serà al llarg del temps ben alt entre les direccions i els quadres intermedis dels diversos grups republicans, anarquistes i anarcosindicalistes, socialistes, moviments de lliure pensament, pacifisme i feminisme, cooperativisme i mutualisme. En definitiva, dins els més diversos corrents de la cultura progressista.

Com ja he avisat, alguna cosa en diré d'aquesta temàtica en la tercera part. Ara em toca oferir algunes pinzellades de l'ús que jo consi-

dero més clàssic i usual en les aproximacions de l'historiador a la literatura. L'exemple, com he dit, és el d'unes novel·les de Francesc Gras i Elias, un arxiver municipal de Reus, fill d'un notari també escriptor i periodista liberal no exactament sagastí, sinó més proper a Víctor Balaguer. Tota la seva trajectòria es mourà entre aquest medi liberal i el republicà possibilista i moderat, castelari. No caldria afegir que col·laborà a *Las Circunstancias*, el diari castelari que dirigia Josep Güell i Mercader (GABRIEL 2006).

No puc entrar en cap anàlisi literària i detallada de les dues novel·les. Basti recordar que aquestes s'inscriuen en les tècniques i concepcions de la literatura de fulletó. La primera, *La vara de la justicia*, esquemàtica i relativament curta (publicada el 1884, amb 174 pàgines en octau) s'ajusta a les pautes usuals del romanticisme social, amb la particularitat que l'acció se situa dins un escenari i una realitat que té el riu, l'Ebre, com a eix narratiu. Resumim l'argument. Som en una vila, R. (Riba-roja?), antiga, endarrerida i dominada, políticament i ideològicament, per l'absolutisme. Al costat d'un discurs polític, simple, però revelador, hi ha la força de la realitat més concreta i quotidiana, en un lloc i uns molt determinats escenaris socials. És una població riberenca de l'Ebre, a mig camí entre Tortosa i Mequinensa. El riu, sense ser-ne el protagonista absolut, sí que hi tindrà un paper sovint visible i referencial. Els personatges positius són Sebastià, el patró d'una barca, que fa de transportista, amb dos amors, l'Ebre i la filla, Teresa. També hi ha l'enamorat d'aquesta, Gabriel, veí de Casp, comerciant transportista d'oli, sempre amunt i avall, entre la «invicta» Saragossa, Mequinensa, Móra d'Ebre i Tortosa.

Impera, com és de suposar, aquell model literari que imposa la correspondència entre descripció física i el caràcter i els valors morals dels diversos personatges. Sebastià és «hombre de pelo en pecho; poco comunicativo, muy dado al trabajo y a la soledad», mentre Gabriel, el jove, era un «Apolo ribereño, algo tosco, pero...», un gran nedador i molt bon jugador de la pilota («uno de los más renombrados jugadores de pelota de aquella comarca, en que el juego constituye la principal diversión»), i també puntava la «vihuela» (una mena de viola) i jugava a la barra (joc popular aragonès). Teresa és l'objecte del desig pur de Gabriel, i també del lasciu d'altres personatges de la trama, com l'alcalde.

La contraposició inevitable entre els personatges positius, que acabem d'esmentar, i els negatius desencadenaran el drama final. La contraposició situava —enfront dels joves— el seriós i moralment rigorós patró, l'alcalde, Don Romualdo, més gran i luxuriós, «perseguidor de liberals», i més encara el secretari de l'ajuntament, Nicomedes Pezuña, que és el vertader ordidor de la trama en contra dels joves. Nicomedes manipula l'alcalde, amb què l'autor es mostra mínimament comprensiu, ja que és vidu, dominat per la libido i no gaire intel·ligent. Des d'un punt de vista social, el més interessant seran els esdeveniments i personatges intermedis i de la trama, com el sagristà, o les descripcions detallades d'algun dels locals i centres de reunió al poble, com el «cafetín», denominat posposament Cafè Real.

És també notable, en una altra direcció, per exemple, la descripció de la trobada al carrer d'un grup de voluntaris reialistes que duen agafat un home:

—Hemos dado con este perillán [...], el cual ostenta cachucha en lugar de gorro catalán y no trae salvoconducto [...].

—¿De dónde eres? Le pregunta el alcalde.

—Soy un industrial de Reus que ha pasado a esta villa a cobrar unas cuentas atrasadas.

—¿De Reus? Bonita tierra: quien dice Reus dice liberales, y quien dice liberales dice judíos... Arrimadle cuarenta palos y llevadlo a prevención.

—Señor, tened piedad [...]. Yo soy un hombre de bien y nada más.

—Fuerte, fuerte —bramó el alcalde— que de este modo se salva la religión.

Bé, acabem amb la novel·la. El desenllaç arribarà a través d'unes descripcions paral·leles: mentre Teresa i Gabriel es casen, Nicomedes va al cafeté que he esmentat, on es reunien «los mas afamados jugadores de la barra, a la pelota y a los juegos de azar. Allí se jugaba y se conspiraba. Se tiraba de la oreja a Jorge, como se dice vulgarmente, y se armaban los individuos de la partida de la porra».

Gràcies a la nova confabulació, quan l'alcalde ja està desesperat i es creu vençut perquè Gabriel i Teresa es casen, sorgirà un cop més Nicomedes. Aquest ja ho havia dit en començar la novel·la: «Si no se

rinde soltera tal vez la cazaremos cuando haya visitado la vicaría». El fet serà que, en un final que a mi em sembla sorprenent i en tot cas poc habitual en les novel·les d'aquesta mena a l'època, el protagonista bo, Gabriel, morirà en una partida de pilota en la qual tres conxorxats pagats per Nicomedes l'esgotaran en el joc. Morirà, literalment, esclatat per l'esforç, perquè no ha sabut ni defugir una invitació aparentment innocent a una partida, ni el repte de vèncer i demostrar que ell era un dels millors jugadors de la comarca.

L'epíleg serà el cadàver depositat en el llit de matrimoni no consumat i un «ordeno y mando» de l'alcalde que diu:

Ordeno y mando: que desde el día de hoy queda prohibido el juego de la pelota de esta villa, por las desgracias que ocasiona, incurriendo los contraventores en la multa de 40 reales. Al mismo tiempo suplico a este honrado y religioso vecindario, que acuda mañana al entierro de Gabriel, que Dios lo tenga en gloria: los hombres para acompañar el cadáver hasta el cementerio, como es costumbre; y las mujeres a la desgraciada viuda, a la iglesia parroquial.

No m'he d'entretenir a fer notar el caràcter ambigu del final (com deia Nicomedes, al capdavant, la jove no ha consumat el matrimoni i queda lliure...). El que sí vull fer notar és fins a quin punt traspua tota la novel·la un fort anticlericalisme i la denúncia, tòpica si es vol, de l'obscurantisme i el control polític de l'administració en mans de les forces vives locals en les poblacions rurals, allunyades del liberalisme de les ciutats. No hem d'oblidar que, com he comentat, l'autor, Gras i Elias, era un republicà i, per tant, el seu relat i les seves consideracions no deixen d'apropar-nos al que pensaven i en quin marc de valors i cultura es movien, si no tots, sí bastants republicans moderats a l'època. Fixem-nos que no hi ha cap incursió en el caciquisme social i el seu control econòmic sobre els sectors populars. Ens movem en un terreny més limitadament polític i anticlerical.

Sens dubte, la segona novel·la, *Consuelo. El ángel de la virtud*, fou molt més ambiciosa, no sols per la seva extensió (dos volums i unes 870 pàgines en conjunt, publicats per l'editorial Espasa a Barcelona el 1888-1889), sinó també perquè en aquest cas l'autor intentà obertament la contraposició entre el món urbà i el món agrari i

vinater, a través d'una trama que entrecruava les realitats socials i polítiques de Barcelona i Sant Cugat del Vallès, als anys setanta i als primers vuitanta (òbviament del segle XIX). No puc aquí reflectir els molts detalls, descripcions i informacions d'interès que s'hi inclouen, atesa la complexitat i amplitud de l'argument i els múltiples escenaris on se situa l'acció. En aquest sentit, la novel·la *Consuelo* poc té a veure amb la simplicitat i l'esquematisme de l'obra anterior que acabo de comentar, fet que no anul·la la persistència tant del discurs anticlerical com del relat construït a partir del contrast entre personatges positius i negatius, i la seva correspondència amb els retrats físics que l'autor en fa.

Cal destacar, en aquesta avintenesa, l'esforç de l'autor per a explicar, descriure i valorar detalladament, amb un coneixement concret, les estratificacions socials i de classe que ell va trobant tant a Sant Cugat i la realitat agrària, per una banda, com a Barcelona, per l'altra, una ciutat que clarament ja *capitaleja* i on s'hi entrelliguen el creixement de la població, la formulació d'una nova xarxa urbana, la multiplicació dels espais comercials i també industrials i proletaris, així com, i de manera ben notòria, la importància de la universitat i el creixement dels sectors professionals liberals, els tècnics, la nova importància de l'administració, el creixement espectacular de les arts gràfiques i les arts del llibre i de la premsa o les revistes, també del teatre i de la indústria de la literatura. Si amb relació als personatges amb arrels i referències santcugatènques la polarització social s'estableix entre els propietaris, els empleats i els colons d'una finca vitivinícola, en el cas de Barcelona crec que les referències socials més contrastades són més aviat genèriques, si pensem en un esquema simple a l'entorn de la burgesia industrial i comercial, per un costat, i els obrers i treballadors, per l'altre. En canvi, la complexitat sí que la trobem en les descripcions i pistes a l'entorn de dos espais socials més particulars. En primer lloc, el del món dels estudiants —molts vinguts de fora, com en el seu moment fou el cas del mateix autor— i dels artistes bohemis, i, a continuació, el del món dels barris molt diferenciats, on l'apropament a la vida popular i dels oficis és més destacat. Significativament, els barris on es mouen els personatges són encara els de la ciutat que ara en diem vella: la Ribera, la Barceloneta i el Raval.

En aquesta novella, la política hi té un paper destacat —evidentment, si no esperem o li demanem un relat detallat de les eleccions, manifestacions o mítings, que tanmateix hi apareixen de tant en tant. El que hi ha és una caracterització força suggeridora a l'entorn de les conspiracions i les societats secretes, amb una presència lògicament notòria dels estudiants,⁵ així com, en una altra direcció, narracions a l'entorn de la política liberal, progressista, més establerta i institucional.

Ja he dit que no puc detallar l'argument de tota l'obra, però aquesta citació, particular i concreta, espero que ajudi a copsar la mena de narració que aquí i allà va deixant caure Francesc Gras quan presenta, segons el moment, els personatges. Així, quan, després d'una forçada absència, a França, Desiderio tornà a veure Mercedes, ja fou massa tard. El pare d'aquesta, un pintor escenògraf i home de teatre, havia fet fallida i es trobava ja lligat de mans i peus a Donya Peregrina, de qui depenia econòmicament. A instàncies de la rica propietària, havia concedit la mà de la seva filla a Santiago Montserrat. El metge pogué, després, amb la victòria de la Setembrina de 1868, tornar a Espanya, però no anà a Barcelona i, sempre fidel al record i amor a Mercedes, romangué solter. Ara veia en l'ajut i la dedicació de Consuelo el retrobament d'una filla que hagués pogut ser seva. No havia de ser fàcil retrobar Nicasio ni els amics de Prudencio, com intentaren Desiderio i Felipe. Aquest era el revers de la medalla del sagristà, beat i antic, ple de convencionalismes («le habían dicho. “aquí está el altar y el coro”, y nuestro hombre no veía más allá»). Felipe en canvi:

Había cursado el bachillerato, poseía latín, tenía algunas nociones de griego, conocía la historia política, social y religiosa de todas las naciones, escribía con cierta elegancia literaria, y corría a su cargo el archivo de Santa María.

5. En relació amb la importància política i literària dels estudiants universitaris a Barcelona a l'època, cal esmentar el meu treball sobre el metge mallorquí Francesc Servera, que estudia a la capital catalana als anys quaranta. A la seva novella *La huérfana de Barcelona* (1850) inclou una explicació àmplia i important sobre l'agitació revolucionària del 1840-1843 i el paper dels primer republicanisme a la ciutat (GABRIEL 2019).

Era un joven que había nacido para bibliotecario.

Los manuscritos y los libros constituían toda su ilusión.

Era al mismo tiempo socio del Ateneo Barcelonés y de las sociedades de excursiones científicas, concurría a las veladas literarias y musicales, a los estrenos de los dramas en el teatro catalán y se relacionaba con muchas personas inteligentes y entusiastas del renacimiento de nuestras glorias catalanas.

Era un verdadero regionalista.

Pero de buen género, sin pecar de extravagante ni de exagerado.

Amaba todo lo referente a su país sin desechar la belleza, la gracia, las tradiciones y la historia de las demás provincias españolas.

Para él lo bello era bello en todas partes. (GRAS 1889: 356-357)

No caldria afegir que Felipe mantenia relacions formals amb una bona noia del barri, Asunción, que vivia en la placeta de Montcada, en un pis d'un edifici del segle XVIII, antic i senzill, però arreglat i endreçat. Allí anirà a parar Consuelo, al cap d'uns quants dies.

Ja he dit que aquestes obres, per començar, serveixen per retratar i entendre millor el que significava i pensava l'autor, i, en el cas dels republicans, ajuda a dibuixar quina mena de republicanisme i quina mena de relacions mantenien amb el catalanisme, per exemple. En aquest cas, com ja he reiterat, un castelari moderat proper al liberalisme que representava Víctor Balaguer. Això no treu, sinó tot el contrari, tota la riquesa i utilitat per a l'historiador de l'apropament que el novel·lista Gras i Elias feu als moviments socials i actuacions polítiques dels diversos sectors i classes en aquella Barcelona del darrer terç del segle XIX.

III

En aquesta tercera part, i per acabar, vull cridar l'atenció sobre un fet conegut però poc estudiat: la militància democràtica —republicana i obrerista— al llarg del segle XIX constituí un dels sectors importants del consum i de la pràctica de la literatura. Aquella militància, allò que sovint se'n deia «el poble republicà», no dic el conjunt de la població obrera i popular, en fou un important agent actiu. La seva

implicació no responia al simple desig d'omplir i crear uns espais d'oci i entreteniment. La literatura —més bona o més dolenta— era política, una forma de transmetre ideologia i de contribuir a l'afirmació d'una identitat cultural pròpia. És, en aquest sentit, que em sembla clar l'interès, per a un historiador de la política, el fet d'observar i analitzar també l'obra *literària* d'aquells dirigents i militants, no sols la més doctrinal i programàtica, si realment volem entendre els límits i l'abast de la cultura política que pretenien construir.

No crec que aquí hagi d'intentar ara cap resum dels molts exemples concrets que es podrien anar desgranant. No obstant això, em sembla indispensable marcar-ne l'evolució i les que en podrien ser les principals etapes. La implicació literària de l'esquerra democràtica i republicana fou persistent, una qüestió de llarga durada, més enllà d'unes conjuntures inicials. Ara bé, hem de ser conscients que la cronologia, pròpiament la història, és un factor important i, en cap cas, podem caure en l'error de generalitzar en excés consideracions i característiques, l'error de parlar de tot un segle i més, sense tenir en compte els molts factors d'història política, cultural i social presents en cada moment, la seva evolució i els molts canvis que es produïren. No hauríem, en definitiva, de perdre el diàleg i la tensió entre els elements de persistència i continuïtat i els de les múltiples apostes de canvi, que òbviament al llarg dels temps es produïren.

Una primera etapa, la de la primera meitat del segle, es desenrotllà molt marcada per l'agitació liberal, amb un seguit de situacions de crisi política i mobilització social d'especial rellevància, com foren les de les bullangues de 1835-1837, el trienni esparterista de 1840-1843 i, tancant el període, la revolució de juliol de 1854. Com és ben sabut, ni les revolucions liberals, ni el romanticisme foren fenòmens simples i encara menys homogenis. Tanmateix, sí que es pot dir que, en aquella etapa, bona part de l'esquerra política i social del moment deixà enre-re el seu liberalisme exaltat inicial i passà a omplir els rengles d'un progressisme més institucional, obert al pacte amb algunes de les forces tradicionals provinents de l'antic règim; la minoria, al seu torn, va promoure unes primerenques formulacions republicanes, sovint entrelligades amb discursos de socialisme i utopies reformistes. Hi ha, en aquell context, dos fenòmens rellevants. Per un costat, l'exaltació

jove d'un pensament liberal que posteriorment —amb els anys— força militants i autors anaren modulant, sigui movent-se encara dins el progressisme, però adequant-se a les seves versions més moderades i respectables, sigui fent del tot el salt cap el conservadorisme. En segon lloc, som també davant l'aparició d'un democratismes republicà socialment avançat, de voluntat i protagonisme populars.

La llista de noms és llarga i inclou gent molt coneguda: des de Pau Piferrer, ja esmentat, i Manuel Milà i Fontanals fins a Pere Mata Mata (1811-1877); des de Bertran i Soler fins a Ramon Xauradó (1801-1837); des de Terrades i Monturiol a Josep Anselm Clavé, i l'important Antoni Ribot i Fontseré (1813-1871), etcètera. No hi puc entrar i no ho faré, però deixem constància que, en tots ells, la incidència en la història i la política, a part de la seva pràctica també literària, fou ben indestruïble. Si ho resumim molt, la literatura a la qual s'abocaren es mogué entre el teatre de sàtira política, el fulletó social i la novel·la històrica.

En una segona etapa, fou durant les dècades centrals del segle, posem entre 1855 i 1875, quan alguns dels trets que acabo d'assenyalar prengueren una més gran empena. Potser, el més important havia de ser que, llavors, la irrupció de l'escriptor, el periodista o el professional liberal (advocat, metge, mestre, enginyer), doblat d'escriptor i publicista, fou molt majoritària dins l'àmbit de la democràcia republicana (i molt en especial, entre els membres de les direccions i els càrrecs institucionals). Fins al punt de ser difícil de destriar en molts casos què pesava més, si la vida professional o la política.

Vull recordar que som en el moment d'un primer desenvolupament ampli del republicanisme federal, amb Pi i Margall i altres, però, alhora també i de forma contrastada, del republicanisme més senyor i d'ordre, més progressista que no demòcrata o socialista, el republicanisme que hom començà per denominar benvolent i que aviat passà a ser castelari i possibilista. Em sembla molt important aquesta distinció, perquè sovint, en ignorar-la (és molt habitual parlar del republicanisme com un tot), es cometen força errades d'interpretació i caracterització política. Val a dir que l'un i l'altre mantingueren relacions i compartien espais fronterers amb el nou obrerisme. Però tampoc aquest fou homogeni, sinó que transità per un ventall ideològic ampli:

amb afirmacions de socialisme cooperativista i reformista, sindicalisme internacionalista i collectivista, anarquisme bakuninista, etcètera. A més, caldrà tenir en compte que, per la dreta d'aquell republicanisme, els punts de contacte amb el liberalisme progressista dels Prim i Ruiz Zorrilla eren també nombrosos.

Hi hagué, alhora, i en aquelles dècades, un nou fenomen, el de la catalanitat i el catalanisme, que ho omplí tot, per més que sovint una determinada historiografia hagi tendit a la fragmentació i a presentar-ho com una simple afirmació minoritària dins el món de la cultura i encara més de la política. El debat entre la catalanitat i el catalanisme esclatà, si no en la totalitat, en la pràctica totalitat, dels més diversos ambients i medis de la societat catalana del moment. Això sí, també és cert, i és ben decisiu el fet de no ignorar-ho, que aquest debat sorgí al bell mig i des de les discussions i apostes diverses que acompanyaren la voluntat de construir un nou i modern estat liberal burgès a Espanya. Voldria emfatitzar que, en aquest marc i en aquella conjuntura, la formulació més política del catalanisme fou cosa de l'esquerra més democràtica i liberal. En gran mesura, justament, cosa del nucli més potent d'escriptors federals.

En el seu origen més immediat, foren claus els anys cinquanta i seixanta, uns anys «foscos» i amagats, sovint de pràctica cultural i política clandestina per a l'esquerra. Si coneixem ja una mica la importància i les activitats dels Cors de Clavé, fora necessari treballar molt més fets com els del falansterianisme carbonari i les escoles democràtiques dels republicans, amb una actuació fonamental de personatges com ara Ceferí Tresserra i alguns «fraterninians» com el mateix Monturiol o els Montaldo i els Rovira. Més encara: treballar també a fons la importància d'una naixent cultura cooperativista que passaren a impulsar Fernando Garrido, amagat, entre altres llocs, a Barcelona, i el jove Joan Tutau. Significativament, llibrets polítics col·lectius del moment, com *El libro del obrero*, del 1860, coordinat i impulsat per Tresserra com a homenatge a Clavé, o *El libro del ciudadano*, del 1877, en el qual col·laborà la plana major del republicanisme federal català, inclouen una bona mostra de tots aquests temes.

He trigat a dir-ho, però molts ho saben. Fou també, aquella, l'etapa de la irrupció tan comentada del moviment xaró, del xaronisme,

amb sàtires i humorades de voluntat iconoclasta i grollera. Fixem-nos-hi: aquest *xaronisme* s'ha incorporat a la història escrita del segle XIX, sobretot, des de la caracterització literària i l'anecdoticisme costumista. Pel camí, potser exageradament, hom ha magnificat la figura de Serafí Pitarra i les pitarrades i la simple lectura literària de la rebotiga de Frederic Soler, on es trobaven tota una sèrie de joves, als quals hom acostuma a qualificar de manera genèrica sols com a escriptors. Paga la pena de fer una relació dels més assidus: Conrad Roure, Antoni Altadill, Gonçal Serraclara, Valentí Almirall, Albert Llanes, en alguna ocasió molt escadussera potser també Rossend Arús i, una mica més endavant, Robert Robert, entre d'altres. Tots ells, joves a finals dels cinquanta i primers seixanta, però encara també joves el 1868, constituïren un dels principals nuclis del republicanisme federalista i catalanista del Sexenni, amb militància i compromís polític clar, precís i intens. Fou aquest nucli, banalitzat sovint com a xaró, el que assumí la direcció del Club dels Federalistes i el catalanisme intransigent del Sexenni. És important adonar-nos, per tant, que no tot era xaró en les famoses *gatades* i *pitarrades* d'aquells anys.

Tampoc aquell nucli era un fet aïllat, una simple excepció. No hem d'oblidar, per exemple, el manteniment d'un teatre català popular i de sàtira política —en la línia de Robrenyo— amb autors i empresaris com Joaquim Dimas (1822-1901) i Jaume Piquet (1839-1896). O, potser amb menor constància, també de gent diversa com és ara Joaquim Marinello (1839-1901), Tomàs Martínez, el mateix Robert Robert, Josep Roca i Roca i un llarg etcètera, dins el qual no hem d'oblidar, per exemple, Eduard Vidal i Valenciano (1838-1899) i aquí sí, també Rossend Arús (1844-1891).

Més encara, al costat de tot plegat, hi hagué l'esclat i auge d'aquella novellística de fulletó social de què parlava fa uns moments, per més que fos escrita i publicada en castellà. En aquest punt, dos foren els autors claus del moment, morts ambdós el 1880, Antoni Altadill i Teixidó (1828-1880) i Ceferí Tresserra (1830-1880), als quals cal afegir, sens dubte, Manuel Angelon, situat de sempre dins un republicanisme molt moderat i d'ordre, castelari, en la frontera amb al liberalisme simplement progressista. Pagaria també molt la pena, per al cas d'Antoni Ribot i Fontseré, d'aturar-se en l'explicació de les biografies dels dos

primers, per la seva importància i representativitat, de tot el que estic argumentant aquí. Potser amb l'afegit d'Anton Feliu i Codina (1846-1917), crec que són tres dels exemples especialment potents que ens poden ajudar molt a entendre aquesta simbiosi entre la política esquerrana i republicana federal vuitcentista i la professionalització literària. Hi ha molts més noms. En l'àmbit més clarament federal i d'esquerres, per exemple, Lluís Carreras i Lastortras (1840-1888), que s'autodenominava també socialista i que mantingué una relació força estreta amb el moviment sindical, Josep Comas (de Munt i Gofau) i Juan de la Cuesta. Publicaren, en general, molt i la seva obra continuà en les dècades posteriors. De Cuesta sols puc esmentar, però, *Los mártires del pueblo. Episodios contemporáneos escritos por una sociedad literaria* (1865), que segurament fou l'antecedent immediat d'una de les obres cabdals del 1873, titulada *Los mártires de la República...*, *páginas trazadas por una sociedad de escritores republicanos*, obra en dos volums, en la qual hom codificà per primer cop una visió pròpia, republicana i apologetica, de la història liberal del país. Pel que fa a la dreta democràtica i republicana, al costat de Manuel Angelon (1831-1889), un cas notable fou el d'Antoni Ignasi Fornesa, que feu aparèixer *Ignacio el estudiante, o un deber político* (1872), obra dedicada a Castelar, amb un pròleg de Roque Barcia.

No ha d'estranyar, després d'aquest molt sintètic recorregut, que un estudi de sociopolítica hagi trobat —amb dades referides a Barcelona— que dels molts escriptors elegits durant el Sexenni en les diverses eleccions (generals, provincials i municipals) un 87 % fossin republicans i que (en aquest àmbit) les categories professionals (menestrals, botiguers, obrers) arribessin a significar un 83 % (JANUÉ 2002: 194 i ss.). És el que he estat argumentant: la confluència entre literatura, història i política fou central al llarg del segle XIX.

BIBLIOGRAFIA

- BALCELLS (2004): Albert Balcells (ed.), *Història de la historiografia catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica.
 GABRIEL (2006): Pere Gabriel, «Lectura social i política de l'obra de Francesc

- Gras i Elies», dins: Pere Anguera Nolla (coord.), *Pensament i literatura a Reus al segle XIX*, Reus: Centre de Lectura, p. 133-222.
- GABRIEL (2008): Pere Gabriel, «Militància democràtica i literatura a Catalunya el segle XIX», *Catalònia*, núm. 1, p. 1-21.
- GABRIEL (2009): Pere Gabriel, «Els herois del poble. Literatura de voluntat popular i militància política democràtica al segle XIX a Catalunya», *Anuari Verdaguer*, núm. 17, p. 255-284.
- GABRIEL (2010): Pere Gabriel, «Jaume I: imatge republicana d'un rei», *Catalònia*, núm. 5, p. 1-12.
- GABRIEL (2019): Pere Gabriel, «Política progressista i literatura: relacions d'escriptors mallorquins amb Barcelona el segle XIX. El cas de Francesc M. Servera i Jaume (1826-1885), metge de Sineu», dins: Damià Pons i Pons (dir.), *Ramon Llull en la literatura catalana del segle XI. IV Seminari d'Estudis Catalans del Vuit-cents. Palma, 11 de novembre de 2016*, Palma: Lleonard Muntaner, p. 145-165.
- GRAS (1884): Francisco Gras y Elias, *La vara de la justícia*, Barcelona: Tipografia La Academia de E. Ullastres.
- GRAS (1888-1889): Francisco Gras y Elias, *Consuelo (El àngel de la virtut)*, 2 volums, Barcelona: José Espasa y Espasa y cía.
- JANUÉ (2002): Marició Janué i Miret, *Els polítics en temps de revolució. La vida política a Barcelona durant el Sexenni revolucionari*, Vic: Eumo.